

Potchefstroomse Universiteit
vir Christelike Hoër Onderwys

WETENSKAPLIKE BYDRAES
REEKS H: INOUGURELE REDE NR. 152

VAARTVERSNELLING VRA VERDIEPING VAN ONS LITURGIE

Prof BJ de Klerk

Publikasiebeheerkomitee
Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys
Potchefstroom
2520

Die Universiteit is nie aanspreeklik vir menings in hierdie publikasie uitgespreek nie

Navrae in verband met *Wetenskaplike Bydraes* moet gerig word aan:

Die Publikasiebeheer Komitee
Potchefstroomse universiteit vir Christelike Hoër Onderwys
POTCGEFSTROOM
2520

Kopiereg © 1999 PU vir CHO

ISBN: 1-86822-352-3

VAARTVERSNELLING VRA VERDIEPING VAN ONS LITURGIE

1. INLEIDING

'n Dramatiese vaartversnelling het die afgelope drie dekades op die vakgebied van die "stiefkind" van die teologiese wetenskap, Liturgiek, plaasgevind. In 'n sekere sin kan ons praat van Liturgie wat van 'n "stiefkind" tot 'n soort gewilde "prinses" gegroei het. Terwyl op ander vakgebiede van die teologie ernstige wetenskaplike diskussies gewoed het, was die teologie tot ongeveer twintig jaar gelede arm aan diepgaande wetenskaplike navorsing en debatte rakende liturgie. Daarteenoor, ironies genoeg, was liturgiese kwessies die onmiddellike oorsaak van die ingrypendste kerklike skeuringe en reformasies die afgelope twintig eeue. Vandag is Skrifgebruik, kerksang, die wyse van nagmaalsviering, die volgorde in die samekomste van die gemeente, ens. brandpunte (dalk tydbomme) wat van hierdie vakgebied indringende navorsing vereis. Op wetenskaplike, kerklike en op die gespreksvlak van lidmate is liturgiese vraagstukke in 'n vaartversnelling. Hoe ons hierdie vaartversnelling kan hanteer, sal in 'n groot mate medebepaal hoe kerke hulle roeping tot eenheid in Christus en hulle getuienistaak in die wêreld geloofwaardig kan nakom.

Hierdie vaartversnelling vra verdieping van ons liturgie. In hierdie rede volg ek die volgende metode: Eers gaan ek 'n lugfoto van die liturgiese toneel aan u voorhou, waaruit die stroomversnelling hoopelik vir u duidelik sal wees, daarna gaan ek my eie aanslag in die vinnig-groeiende vakgebied aandui, nl. die noodsaaklikheid van verdieping as 'n unieke bydrae vanuit Reformatoriese hoek. Twee voorbeelde sal dien om verdieping in die liturgie te verduidelik. Enkele rigtingwysers hoe om nuwe aktuele vraagstukke vanuit hierdie benadering te beantwoord, sal dan aan die beurt kom. Ten slotte sal ek ons roeping tot verdieping in die liturgie in onderrigleer en navorsing onderstreep.

2. DIE LITURGIESE TONEEL VANDAG

2.1 Snit uit die ontploffing van literatuur in Afrikaans op hierdie vakgebied

Behalwe talle handboeke en artikels in vakwetenskaplike tydskifte, wat die afgelope tien jaar in die buiteland verskyn het (kyk onder andere Lamberts, 1997: 442-448; Schmidt-Lauber & Beiritz, 1995), is in Suid-Afrika volledige uitgawes van Afrikaanse wetenskaplike tydskifte aan die liturgie gewy (Praktiese Teologie, 1988, In die Skriflig, 1989, en Koers, 1990). Spoelstra (1994a:117 e.v.) beskryf Vaticanum II (1963) as 'n belangrike keerpunt in die belangstelling t.o.v. die vakgebied en toon aan dat daar in Europa en geleidelik in Suid-Afrika 'n geweldige stroom publikasies verskyn wat die liturgie plotseling in die brandpunt plaas. 'n Baie belangrike boek in die Reformatoriese tradisie vanuit Afrikaanse kringe kom uit die pen van Vos & Pieterse (1997). Kritiese, soms byna moedswillige, en dringende vrae word oor vernuwing en verdraagsaamheid op die terrein van die liturgie gevra in twee werke wat pas verskyn het (De Klerk, 1998, en König, 1998).

2.2 Liturgiese bewegings wêreldwyd

Shepherd (1960:21) skryf: "There is no individual who is competent to give sufficient account of the liturgical renewal in our times". Die Liturgiese Beweging van die twintigste eeu het wêreldwyd die ervaring van aanbidding van miljoene mense verander. Wat is die Liturgiese Beweging? Davies (1986:314) beskryf dit as die herontwaking van die kerk. Dit is 'n nuwe verstaan van die feit dat liturgie en aanbidding sentraal staan in die lewe en werk van die kerk. Die beweging het met soveel momentum deur die kerke beweeg omdat dit in al die groot verskillende tradisies (Rooms-Katoliek, Anglikaans, Reformatories en Metodisties) weerklank gevind het (Fenwick & Spinks, 1995: 3). Harling (1995) beweer dat Vaticanum II die Rooms-Katolieke liturgie dramaties nader aan die Protestantse liturgie gebring het en

dat dit 'n sterk invloed op liturgiese beskouings vanuit Wes-Europa en die VSA gebring het. Veranderinge op talle ander gebiede is deur die veranderinge wat die Liturgiese Beweging gebring het, aangevuur, sodat met reg beweer kan word dat die Liturgiese Beweging groter impak op meer gelowiges se lewens gehad het as die sogenaamde Charismatiese Beweging (Fenwick & Spinks, 1995:4).

Wat is die tipiese karaktertrekke van die Liturgiese Beweging? Daar val nuwe klem op die eenheid van die Woorddiens en tafeldiens as die twee groot dele van die samekoms van die gemeente. Trouens, die herontdekking van die Vroeë Kerk as model vir die liturgie het deur al die kerkgroeperings beweeg. Die bedoeling is nie om soos sommige Charismatiese groepe die liturgie van die Vroeë Kerk te herhaal nie, maar om die beginsels daarvan in die tyd van vandag praktyk te maak. Hier is die groot wins in alle kerkgroepe die herontdekking van die krag van die Woord in die samekoms (Bradshaw & Spinks, 1994:21). Verder is dit tekenend van die Beweging dat daar 'n massiewe protes teen individualisme is en 'n nuwe klem op gemeenskapsbeoefening en gemeentedeelname aan die liturgie, omdat die liturgie tog aan die gemeente behoort (Harling, 1995: 4,5). Die eietydse karakter van aanbidding is deurslaggewend en dit kom veral na vore in die klem op verstaanbare taal in woord en lied tydens die samekoms.

'n Ander belangrike kenmerk van die Liturgiese Beweging is die wegbeweeg van uniformiteit na pluraliteit binne een tradisie, selfs binne die Rooms-Katolieke tradisie (Koenker, 1954: 35). Daarbenewens is daar 'n herontdekking en waardering van mekaar se tradisies en van die krag van transkulturele verryking. Hieronder val die klem, veral in hierdie tyd van die oudio-visuele kommunikasie, op simbole en rituele in elkeen van die tradisies. Teenoor die Charismatiese Beweging, wat van die liturgie 'n ontvlugting van die harde werklikheid maak, is daar in die Liturgiese Beweging klem op die verkondiging en aanbidding met die oog op maatskaplike betrokkenheid (vgl. Fenwick & Spinks, 1995:10,11).

Die vraag is watter invloed hierdie kragtige beweging reeds op lidmate van die hoofstroomkerke het. Daar bestaan die gevaar van indra van Rooms-Katolieke en charismatiese leerstellings deur die beoefening van liturgie. Die gevaar mag verder wees dat die Skrif op of 'n relativistiese of fundamentalistiese wyse gebruik kan word in normebepaling vir liturgiese handeling. Oordrewe informaliteit, bv. deur die soort musiek wat liturgies gebruik word, kan verlies bring van die transendente in die samekoms of verlies t.o.v. die visie op God. Die gevaar van 'n teenreaksie betreffende elemente in die Liturgiese Beweging mag lei tot 'n ongesonde nabinnegekeerdheid en vashou aan tradisies wat uit die harde formalistiese negentiende en vroeg-twintigste eeu ware aanbidding versmoor het (De Klerk 1998:75). Liturgie is nie in die eerste plek bedoel om 'n erediens daar te stel nie, maar om 'n ontmoeting met God te verwesentlik (Spoelstra, 1994b: 43).

Daar is ook pragtige positiewe ontwikkelinge in die Liturgiese Beweging waaroor ons in gereformeerde kringe baie dankbaar kan wees, soos byvoorbeeld die herontdekking van die Woord, die deelname van die gemeente aan die liturgie en die invloed van die liturgie op die lewe van elke dag. In elke geval moet hierdie wêreldwye beweging wetenskaplik-krities vanuit gereformeerde beginsels beoordeel word en moet 'n eie bydrae tot hierdie lewendige debat gelewer word.

2.3 Die transformerende krag van die liturgie in die kerkgeskiedenis en in die kerklike lewe vandag.

Die kragtige uitwerking wat die liturgie van die tabernakel en die tempel in die bedeling van die Ou Testament op die samelewing gehad het, kan nie oorbeklemtoon word nie. Die reformasies van profete en konings het gepaard gegaan met die heropbou van die tempel en die herstel van die tempeldiens (Vos & Pieterse, 1997:39). Christus se rigtingwysende uitspraak in die atmosfeer van die heidense aanbidding van die Samaritane, wie se godsdienis in formalisme opgegaan het, nl. dat God deur die Gees en in

waarheid aanbid moet word (Johannes 4:26), het 'n kragtige wending in liturgiese handeling van die Christelike kerk gebring (Du Toit, 1993: 71). Telkens by deformatsie en reformasie was liturgiese kwessies in die brandpunt: byvoorbeeld, in die vierde eeu die deformatsie waarin die wegbeweeg van Woorddiens na sakramentalisme en mistisisme kenmerkend was, die reformasie van die sestiende eeu waarin die altaar met die preekstoel (die Woorddiens) vervang is (Brienen, 1987:48), die gemeente weer betrokke geraak het en die kerklied deur die kerkvolk gesing is. Die stryd om die invoering van gesange was die vonk in kerklike keerpunte in Nederland en Suid-Afrika tydens die vorige eeu.

Die transformerende krag van die liturgie word veral in die twintigste eeu geïllustreer deur die vernuwung wat in die groot Rooms-Katolieke kerklike gemeenskap na Vatikaan II in 1963 gekom het. Dit is te danke aan drastiese reformasie op die gebied van die liturgie, in besonder die Woorddiens (White, 1977:843). Reformatoriese kerke in Suid-Afrika bespreek tans liturgiese vraagstukke wat kragtig ingryp op die lewe en aanbidding van plaaslike gemeentes, vgl. bespreking oor kindernagmaal (NG Kerk se Sinode in Oktober 1998), die wyse van nagmaalsviering in die Gereformeerde kerke en die belangrike besluite wat oor die liturgie in 1997 geneem is (Handelinge 1997: 731-768). Dit kan binnekort wendinge in die lewe van kerke meebring.

Die liturgiese toneel vandag is een van dinamiese ontwikkeling wat die wese van kerkwees raak, want in die liturgie word die lewe van die kerk weerspieël (De Klerk, 1987: 1). Ook vanweë die transformerende krag van die liturgie in deformatsie en reformasie van die kerk in die kerkgeskiedenis en vandag, vereis hierdie betrokke wetenskap op die gebied van die Praktiese Teologie indringende onderrig en navorsing.

3. 'N EIE AANSLAG: VERDIEPING IN ONS LITURGIE

3.1 Verdwyning, vernuwing of verdieping?

König (1998: 65) stel die alternatief: Vernuwe of verdwyn. Hy maak die stelling dat kerke binne een kerkverband moet aanvaar dat daar verskillende vorme van aanbidding is, en as kerke en lidmate nie vir mekaar ruimte maak om vanuit verskillende tradisies te aanbid nie, sal dit rampspoedig vir die kerkgemeenskap wees: "Ons sal moet ruimte laat vir mekaar, anders sal ons stadigaan verdwyn". Vir hom bevat die sogenaamde vernuwingsdienste van die NG Kerk die volgende elemente: 'n aangepaste Evangeliese tradisie (vanuit die negentiende eeu) en beperkte Pinkster-Charismatiese invloed wat op die basis van 'n Reformatoriese erediens inwerk (König, 1998:83). 'n Ander wyse waarop vernuwing voorgestel word, is om 'n katoliek-gereformeerde liturgie as alternatiewe diensorde vir die NG Kerk te ontwerp (Strydom, 1994:261). Die standpunt is dat die liturgie sal wen aan diepgang en vitaliteit ten opsigte van feestelikeid, dialoog en deelname van die gemeente. Omdat dit veral oor die diensorde by die nagmaalsviering gaan, sal gelowiges die liturgies-geestelike betekenis en relevansie van die sakramentsviering opnuut besef.

Die sterkste motiewe vir vernuwing van die samekoms van die gemeente is die skerp kritiek wat teen die erediens uitgespreek word as sou die erediens dood, koud en onpersoonlik, vreemd aan die lewe en werklikheid wees. Die erediens het vir baie sy sin en betekenis verloor, en daarom bly mense van aanbiddingsgeleenthede weg. Positief is vernuwing nodig omdat die wese van die erediens vernuwing vra, omdat die vernuwing van die erediens vernuwing in die geloofslawe bring en waar vernuwing uitbly, daar kom die oordeel van God (Barnard, 1988:39-41). Vanuit Rooms-Katolieke hoek stel Van Tongeren (1997:198): As die liturgie vernuwe word tot 'n lewende liturgie wat die gelowiges van vandag en môre wil aanspreek en geleentheid tot ware aanbidding gee, dan kan die liturgie nie net vanuit die verlede gevoed word

nie, maar moet dit vorm kry in en vanuit die aktuele konteks van die gelowige. Daarom moet die liturgie blywend vra na vernuwing: *Liturgia semper reformanda sit*. Die intensie van Vaticanum II om die liturgie by vandag te bring impliseer tegelykertyd om blywend te werk aan die vernuwing van die liturgie.

Die begrip “vernuwing” kan vanuit die Skrif, veral die werk van die Heilige Gees, verantwoord word. Vernuwing is dan die biddende verstaan, beleving, beoefening van gemeenskap met God in Christus, deur die werk van die Heilige Gees, waardeur die liturgie van die samekoms, huisgesin en werkplek voortdurend hervorm en verdiep word. Maar deur die geskiedenis het die begrip ‘n negatiewe belading gekry. Calvyn word daarvan beskuldig dat hy allerlei nuwighede in die liturgie inbring as hy die woorde van vryspraak en troos in die verootmoedigings- en versoeningsdiens inbring. Hy antwoord dat dit al in die Vroeë Kerk praktyk was (Handelinge, 1997:747). Daarom protesteer Calvyn teen die etiket van “vernuwing” (Pasztor, 1988:910). Vernuwing beteken vir baie vandag willekeurige en subjektiewe eksperimentering in die samekoms van die gelowiges. Maar vernuwing is iets wat van binne af moet gebeur deur die Heilige Gees wat die mens in diens neem in hierdie altyd reformerende werk. Erediensvernuwing word tans te veel vereenselwig met eredienspopularisering (Strydom & Kellerman, 1992: 205). In baie kerke word vandag erediensdienste bekendgestel as sogenaamde “vernuwingsdienste”. Hierdie vernuwingsdienste het skynbaar in sommige plekke meer en in ander minder “sukses”, afhange van waaraan die sukses gemeet word. “Wanneer die ‘sukses’ van erediensvernuwing (hetsy in terme van beter bywoningsyfers, groter “lidmaat-tevredeheid” wat betref persoonlike voorkeure, giere, modegrille, ensomeer), in direkte korrelasie gebring word met die menslike inset, kom ons in die gevaar dat mensverering in plaas van Godsverering op die voorgrond tree” (Laubscher, 1988:17,18). Vanweë die negatiewe belading van “**vernuwing**” as menslike willekeur kan dieselfde vernuwende werk van die Heilige Gees in en deur sy menslike instrumente met “**verdieping**” van die samekoms van die gemeente beskryf

word. Want die Gees bewerk 'n dieper besef van die heilige teenwoordigheid van God in die samekoms en daarmee 'n aanbidding deur die Gees en in waarheid.

3.2 Verdieping is riskant

Omdat die lyne van die teologie in die liturgie saamtrek (Vial, 1998: 65), kan nie willekeurig met hierdie besondere gemeenskap van God met die mens, en daaruit voortvloeiend die gemeenskap van die mens met God en gelowiges met mekaar te werk gegaan word nie. Verdieping in die liturgie hou in dat noukeurig na God in sy Woord, sy stem in die geskiedenis en sy kragtige werk in die hede geluister moet word. Die erediens word al meer gesien as die sentrale dimensie van die totale diens aan God, as die kragbron en rigtinggewende beginsel van die mens se totale godsdienstelewenis. Verdieping in die erediens is wesensbelangrik vir die voortdurende hervorming van die kerk en vir die evangelisering van afvalliges (Vorster, 1996: 204). Verdieping beteken dus dat die wetenskaplike voortdurend hom voor God moet kan verantwoord, en daarom is dit riskant.

Na die kant van die kerklike lewe is dit ook riskant om verdieping te bepleit, want in die beoefening van nadenke oor die liturgie speel die smaak en voorkeure van individue 'n belangrike rol. Die gevaar is dat in kerklike kringe meestal nie prinsipieel besin word nie, maar dat nadenke op subjektiewe voorkeure berus (De Klerk, 1987:3). Te maklik is vashou aan die bestaande 'n soort beginsel wat vanselfsprekend geld, terwyl dit dikwels vashou aan elemente is wat ontstaan het uit die deformatsie van die agtiende en negentiende eeu, byvoorbeeld die oorskating van die preek ten koste van die Skriflesing en ander elemente van die samekoms van die gemeente. Aan die ander kant word opportunistiese modegiere ongetoets ingevoer om die samekoms meer eietyds en aantrekliker vir mense te maak. Die neiging het niks met verdieping in die liturgie te doen nie.

“Verdieping” in die samekoms van die gemeente beteken: luister bo alles na die Skrif. Dit hou in dat alles in die samekoms ordelik moet geskied. Hierdie orde is dikwels met volgorde verwar. In werklikheid beteken hierdie Skrifgedeelte (1 Kor 14:39,40) dat alles in die samekoms in harmonie moet verloop, sodat elke lidmaat ’n funksie vervul en ander hierin in ag neem (Martin, 1984:83). Verder beteken ordelikheid en welvoeglikheid dit wat waarlik opbou en dit kan in die konteks van die Skrifgedeelte aan die kriteria gemeet word: wat is normaal, behoorlik, fatsoenlik, stylvol, netjies en eietyds (De Klerk, 1987: 74-77). Om te streef na verdieping moet behalwe prinsipiële luister na die Skrif, ook die gang van die geskiedenis (veral die hoofmomente soos die tweede, sestiende en twintigste eeue) nagevors word, asook om toe te sien dat die liturgiese handeling in harmonie geskied, stylvol en eietyds is. Al hierdie aspekte speel ’n rol in liturgiese verdieping.

Verdieping van ons liturgie vra ’n fyn onderskeid tussen dit wat wesentlik en dit wat middelmatig is. Calvyn toon aan dat God nie ’n eenvormige bloudruk gegee het van die samekomst en die liturgie daarvan nie. Daar is wel ewige beginsels wat vir alle tye geld. Brienen (1987:152) sê dat Calvyn nie die Woord op slaafse, wettiese of fundamentalistiese wyse vir die bepaling van die liturgie aangewend het nie. Hy het ’n oog vir die eietydse en plaaslike omstandighede gehad. Die liturgiese vryheid in die handeling en volgorde is veranker in die vryheid in Christus (Brienen, 1987: 155). Daarom is dit van wesentlike belang om die eenheid van basiese beginsels ten alle koste te behou en tegelyk nie gewetens te bind ten opsigte van middelmatige sake nie. Calvyn is baie skerp oor die binding van die gewete deur dit wat nie uitdruklike voorskrifte van die Here is nie (Brienen, 1987:157). Die wesentlike in die verdieping van die samekoms van God en sy volk is nie ’n saak van handeling en plekke in die liturgie nie, maar ’n verhoudingsgemeenskap van God met gelowiges en gelowiges met God en met mekaar. Hierin moet wesentlike verdieping plaasvind (Stuart, 1996: 221).

3.3 Verdieping beteken: God is by ons!

Die teenwoordigheid van God deur sy Gees in die samekoms is die geheim van die dinamiek van die erediens (Fourie & Müller, 1996:379). **Daarom is verdieping in die erediens die dieper besef, bewewing en belydenis van God se teenwoordigheid.** Die geheim van die lewende teenwoordigheid van Christus (en in Hom God Drie-enig) is die werk van die Heilige Gees (Vos & Pieterse, 1997: 104). God kan nie deur enige menslike handeling teenwoordig gemaak word nie; vir sy teenwoordigheid kan net gebid word en dan gelowig op sy belofte om in die samekoms te wees, vertrou word. God se magtige teenwoordigheid bepaal die dinamiese handeling van die gemeente in die samekoms in vier lewensrigtings, in die samekoms en in die liturgie van die lewe. Vertikaal vier die gemeente die teenwoordigheid deur God te **verheerlik** (*doksa*), horisontaal deur **gemeenskap** met mekaar te beoefen (*koinonia*), deur sy **getuienis** op die wêreld gefokus (*marturia*) en dan gesamentlik op God, mede-gelowiges en die wêreld gerig deur **diens** (*diakonia*; vgl. Fourie & Müller, 1996:378).

Dit is opmerklik dat die definisie van ware liturgie, van ware aanbidding, juis kom uit die mond van 'n buitestaander wat in die samekoms van die gemeente van Korinte inkom en getuig: **“Waarlik God is hier by julle!”** (1 Kor 14:25). Paulus haal hier aan uit Sagaria 8:23 [“Ons (die ander volke) wil met julle (Israel) saamgaan, want ons het gehoor God is by julle”]. Die voorspelling van Sagaria is dat die heidense volke aan die einde van die dae sal erken: God was waarlik onder sy volk. Nou is die verrassende toepassing: deur die werk van die Heilige Gees gebeur dit wat vir die einde voorspel is, reeds in die hede. Deur die dinamika van die feestelikeheid, gemeenskap, getuienis en diens in die samekoms word die buitestaander tot selfondersoek en belydenis gebring: “God is hier, en daarom werk sy krag in my!” (vgl De Klerk, 1987:72-74).

Eers wanneer die liturgiese handeling die gelowige laat besef en beleef dat God lewend teenwoordig is en daar gemeenskap tussen God en gemeente en gemeente en God en gemeente onderling plaasvind, kan daar van erediens sprake wees (Spoelstra, 1994b:53). Want liturgie moet die ruimte skep dat dinamiese lewensgemeenskap kan plaasvind. Verdieping in die wetenskap van die Liturgie moet daarop fokus om erediensdeelnemers en buitestaanders te laat besef en te laat beleef dat God kragtig in Christus deur die Heilige Gees teenwoordig is. Spoelstra beweer dat Gereformeerdes in die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika sedert 1927 hulle te veel oor die erediens as objektiewe verskynsel verantwoord het en te min rekenskap gegee het van die liturgie as handeling waarin God saam met sy gemeente lewend teenwoordig is en hulle so ontmoet (1994c:580). Daarom sal die natuurlike mens dalk in sy gees drasties moet vernuwe, sodat, al kyk hy volgens gangbare maatstawwe “skeel” of “uit die hoek van sy oog”, hy God Self kan sien en hoor en in hom voel werk. Dit sal verdieping in die ootmoedige aksie van luister bring, asook verdieping in aanbidding, lofprijsing, sondebeseft en sondebelydenis, vryspraak, onderlinge gemeenskap en getuenis na buite. ‘n Tipiese trek van die formalisme is dat die bewustheid van God se teenwoordigheid deur die Heilige Gees ontbreek (Hattingh, 1988:181).

Die teenwoordigheid van die Here is in die Ou Testament met “die heerlikheid van die Here” beskryf, en in die Psalms, as liturgiese liedere, kom hierdie uitdrukking nie minder as 24 keer voor nie (Vos & Pieterse, 1997: 45). God se teenwoordigheid in die tempel was die vertrekpunt van die argitektuur van die tabernakel en tempel. Die versoendeksel van die verbondsark is die sentrale fokuspunt, omdat God daarop troon. Wanneer die hoëpriester uit die ontmoetingspunt gekom het, het die volk God se magtige teenwoordigheid ervaar en van blydskap uitgeroep en op hulle knieë geval (Lev. 9:22-24; vgl. De Klerk, 1987:21). In die Nuwe Testament het Christus die magtige teenwoordigheid van God kom eksegetiseer (Joh 1:18). God is in Christus persoonlik, lewend en kragtig in die midde van sy gelowiges teenwoordig

(Floor, 1982:95). In die geskiedenis was die teenwoordigheid van God deur sy Gees en Woord en sakrament belangrike strydpunte. Is Christus teenwoordig en hoe is Hy teenwoordig? Die stryd in sake die nagmaal van Rooms-Katolieke, Lutherse en Calvinistiese kante is bewyse hiervan.

Vandag is spiritualiteit, ook in die liturgie, weer sterk in die brandpunt (vgl onder andere Han, 1993: 154-159; Kunzler, 1995:121; Schwanda, 1996:116; Kim, 1997:83). Spiritualiteit het te maak met die God van die lewe en die lewe van die gelowige en die samehang van die twee (Von Wonterghem, 1998:91). Spiritualiteit gaan om ons verhouding met God, met mekaar en ons godsdienstige lewe in die wêreld (Vos & Pieterse, 1997:195). Dit gaan om gemeenskap, en die vraag is: Hoe moet ons ons samekomste (eredienste) inrig en laat lewe dat lidmate sal verstaan en ervaar dat God in ons midde is? Die ideaal van 'n coram Deo-lewe - 'n lewe voor die aangesig van God - was 'n baie sterk motief van die Reformasie. 'n Mens sou selfs kon sê dat dit die hart van die Reformasie was. En reformasie word vandag gebore waar mense weer die visie kry van 'n dieper, nader en gehoorsamer lewe voor die aangesig van God (Burger, 1995:73). Semper reformanda roep ons altyd weer op om in die krag van die Gees hieraan gestalte te gee. Calvyn het "erediens" en "vrees vir God" byna as sinonieme gebruik. Waar ons God vrees, sal ons liturgie verdieping ondergaan (Bridges, 1998:234).

Die soeke na verdieping in die liturgie moet gepaard gaan met 'n skerp bedag wees op mense wat van verdiepte spiritualiteit 'n teelaarde maak van vreemde fantasieë, van menslike willekeur, relativisme, fundamentalisme en geesdrywery (Burger, 1995:75). God se teenwoordigheid kan gesien, gehoor en beleef word deur die middele van Woord, lied, gebed, ens., maar ook in die minder sigbare innerlike gesindheid van liturg en eredienste-deelnemers. Die mens wat op die uiterlike alleen ingestel is, sal God nie met die geloofsog sien nie. Maar hulle sal God se teenwoordigheid ontdek wat in nederige ootmoed bewus is van God se grootheid: uit die verwondering wat spreek uit hulle liggaamshouding, sang en oorgawe in aanbidding, uit 'n opregte oop

wees voor God, bevry deur God van pretensies en 'n voorgee-bestaan, en uit 'n oop gees wat wil hoor, stilbly en stilwees voor God en na sy stem luister, in gewyde stilte (Burger, 1995:87,88).

Dit is die aanslag wat vanuit reformatoriese hoek in die ontploffing op liturgiese gebied nodig is, nl. *'n verdiepte besef van God is hier by ons, wat 'n trekkende uitwerking moet hê: Ons wil by julle wees, want God is by julle!*

Twee kort voorbeelde van elemente wat in die samekoms deur genoemde benadering hierdie besef kan versterk, is ten opsigte van die Woorddiens en die verootmoedigings- en versoeningsdiens.

3.4 Twee voorbeelde: Woorddiens en Verootmoedigings- en Versoeningsdiens

Die gesindheid van die liturg en die gemeente dat hulle bewus is van God se teenwoordigheid in die samekoms, dat hulle God Self raaksien met die geloofs oog, kom skerp na vore in **die Woorddiens** (Blancy, 1986:574). Beleef die gemeente die lewende teenwoordigheid van God wat Self praat, of is die handeling bloot 'n formalistiese, verstandelike kennisname van die geopenbaarde waarheid? Diè skeeftrekking kan reeds na vore kom in die eerste gebed. Soms is dit 'n lang, uitgebreide gebed, waarin die liturg omvattend voorbid, sonder dat God eerste aan die Woord gekom het. Die beskeie epiklese-gebed roep God in ootmoed aan, want die hoorder kan nie God hoor weens sy eie verduisterde verstand en die goddelike heerlikheid van God wat praat nie (Kunzler, 1995: 121). Die verligting van die Gees word gevra om hart en verstand, ja die totale mens oop te maak vir God se lewende Woord. Die hoorders moet so verlig wees dat hulle kan besef dat God lewend praat, sy Woord en Homself kan omhels met 'n blydskap wat van die Heilige Gees kom (Vos & Pieterse, 1997:245).

Die aankondiging “ons blaai na Jesaja 53”, of “die Skriflesing kom uit ...”, of “ons lees uit ...” skep die indruk dat hierdie aksie ‘n lees-handeling is, ‘n voorlesing, eerder as ‘n lewende kommunikasie waarin God regstreeks spreek en die gemeente luister, toeëien en doen. Wanneer die preekteks voor die luister na God in sy Woord aangekondig word, verplaas die prediker die erediensdeelnemers se aandag weg van die krag van die Woord na die preek, wat hiermee die prismaat in die Woorddiens verwerf (De Klerk, 1987: 165). Maar die gemeente moet beseef dat God lewend teenwoordig is en dat Hy in hierdie kommunikatiewe handeling van praat en luister/toeëien besig is om te red, te oordeel, op te bou en af te breek.

Calvyn betrek die luister na God in sy Woord en die verkondiging van die Woord in die prediking aan die een kant, ten nouste met die werking van die Heilige Gees aan die ander kant (Pieterse, 1990:93). Hy stel dit dat in Skrifgetroue prediking nie net die genade van God ontvang word nie, maar God self. Calvyn stel dit dat as God spreek deur die Woord en Hy deur die prediking aan die woord kom, dan daal God self uit die hemel neer en maak ons Christus deelagtig deur die werk van die Heilige Gees. Die getuienis van die Gees bring ons tot gelowige aanvaarding en toeëiening van die Skriflesing as God wat regstreeks praat, en die Heilige Gees pas die gepredikte Woord in ons lewens lewend toe. So weet ons dat God self ook in die prediking tot ons spreek (Pieterse, 1990:94). In die Woorddiens is God by ons, onder ons: Hy proklameer sy Koninkryk, Hy gee bevryding, Hy vermaan, vertrous en bemoedig dinamies, onmiddellik en aktueel, Hy seën en gee beloftes. (Van der Ven, 1996: 80).

So maklik kan die preek God se teenwoordigheid misken deur rasionele opmerkings, soos: “Ons behandel ...”, “Ons kyk na ...”, “Ons dink na oor ...”. Voorbeelde in hierdie opsig kan vermeerder word. Die prediker wat self deurdrenk is van die beseef van God se teenwoordigheid en getrou die Here se spreke verkondig, sal eerder verklaar: “God verkondig ...”; “Die Heilige Gees leer, vertrous, vermaan ons ...”, ens.

Die tweede voorbeeld handel oor die aangrypende **Verootmoedigings- en Versoeningsdiens**. Die sekerheid dat God voor elke gelowige in die samekoms persoonlik staan en ook dat God lewend voor die gemeente as eenheid staan, kom in hierdie liturgiese handeling duidelik na vore. Verdieping in die liturgie is op hierdie punt noodsaaklik. Formalisme in die erediens het ook die volgende simptome: Die gemeente se gewete is afgestomp, want hulle reageer nie op die teenwoordigheid van die Heilige God nie, nie op sy oordele nie, en daarom verlang hulle nie daarna om sy verlossingsvryspraak te hoor en weer daarvan verseker te word nie. Met 'n oppervlakkige sondebeskouing word daar nie vroeg in die samekoms erns met sondebelydenis gemaak nie (Hattingh, 1988:181).

Wanneer die gemeente besef dat hulle in God se teenwoordigheid is, ontdek hulle opnuut hoe vuil hulle werklik is. Vos haal Luther aan (Vos & Pieterse, 1997:195): Hoe meer besef God is hier in en om en by ons, hoe beter besef hoe vuil en vol smet ons is. Hoe meer bewus van God se heiligheid, hoe meer vrees, heilige eerbied vir God in sy oordeel en genade. En hoe groter en ryker die verrassende troos as God self die blye nuus oordra van genade en versoening en vryspraak. Calvyn het hierdie handeling in Straatsburg (soos dit deur Bucer nagelaat is) as eerste liturgiese handeling in die samekoms gehou (Deddens, 1995:495). Hy lê nadruk op die gemeenskaplike skuld van die gemeente as eenheid en keer met die vorm van belydenis, vergewing en verbondsvernuwing deur die wet terug na die gebruik in die Vroeë Kerk. Die wet (en daarom laat hy die wet sing) het by Calvyn feitlik altyd as verbondsvernuwing en oproep tot dankbaarheid, na die vryspraak, gedien (Deddens, 1995:525).

Hoewel die ryke skakering van moontlikhede vir die handeling ontgin moet word deur die geskiedenis na te vors, kan die volgende riglyn gevolg word. Stel die gemeente deur 'n Skrifwoord onder die besef dat hulle in die teenwoordigheid van God, wie se heiligheid oorweldig, is (bv. Jes 6:1 e.v.).

Laat die gemeente deur 'n lied skuld bely of deur 'n skuldbelydenis uit die Skrif (Bv. Ps 51:3-7) hulle eie te maak deur dit saam te lees of aan te hoor. Verklaar dan met God se woorde dat hulle sonde vergewe is ter wille van die verdienste van Christus (bv. 1 Tim 1:15; Joh 3:16; Rom 5:1,2; 1 Joh 2:1,2). By die vryspraak moet die dreiging gevoeg word dat elkeen wat volhard in die sonde of die vryspraak nie wil toeëien nie, onder die oordeel van God bly. Vernuwe, in die Naam van die God wat bevry, die verbond deur 'n beryming van die wet te sing of die wet aan te hoor. 'n Lied waarmee die gemeente hulle verbind om nuut te lewe kan die verootmoedigings- en versoeningsdiens afrond.

'n Gemeente wat hierdie handeling van harte doen en ontvang, sal in genade die ryke seën van God se teenwoordigheid in die verdere handeling van die samekoms in gemeenskap met God kan beleef.

4 VERDIEPING AS ANTWOORD OP HUIDIGE AKTUELE VRAE IN DIE LITURGIE

Die huidige aktuele vrae rakende die liturgie behoort nie bloot pragmaties en emosioneel-subjektief beoordeel te word nie maar moet ook vanuit die wetenskaplike hoek van verdieping beskou word. Vrae soos die missionêre gerigtheid, die transkulturele verryking en simbole en rituele in die liturgie, moet beantwoord word deur te vra of en in watter mate dit meehelp of voortvloei uit die besef: *God is hier by ons*. Want die belydenis van die wese van die samekoms van die gemeente het oorspronklik nie uit die mond van gelowiges gekom nie maar het die verwondering van buitestaanders ontlok. Hulle is in hulle gewete aangespreek, het tot diepe selfondersoek voor God gekom, die verborge dinge van hulle harte het aan die lig gekom, hulle het op hulle knieë geval, omdat die totale persoon aangespreek is en hulle in God se teenwoordigheid sy mag om te oordeel en te red beleef het, hulle het God aanbid en daarna openlik getuig, hardop: Waarlik, God is hier by julle! (1 Kor 14:24,25).

4.1 Transkulturele verruyking in die liturgie

In 'n kleinerwordende wêreld is kontak van gelowiges oor kulturele grense vandag die reël eerder as die uitsondering. Hoe kan hierdie verskynsel tot verdieping in die buig voor God lei? Soms word by groot internasionale byeenkomste na gemeenskaplikheid in die lied gesoek en dan verby die eie van elke kultuur gegaan (Harling, 1995: 27) en gesoek na gemeenskaplike simbole. Dit kom veral uit in die verskillende liedere in baie tale en gebede in die moedertaal, maar ook in een gemeenskaplike taal of vertalings in tale wat almal kan verstaan (Westermeyer, 1992: 301). Liturgie word verruyk wanneer gelowiges die grootheid van God in hulle midde beseef as hulle sy lof hoor uit die mond van baie volke (Rom 15:9-11):

“Prys die Here, alle nasies!

Loof Hom alle volke!”

Musiek is hierin 'n kragtige middel, en 'n gemeente wat hierdie transkulturele verruykingsmoontlikhede verwaarloos, verloor die krag van die inspirasie wat vanuit die eenheid van die kerk deurwerk na die plaaslike gemeente (vgl. Kloppers, 1997: 184). Deur te luister en deel te neem aan die geestelike sang van ander kulture vind 'n kruis-kulturele verruyking plaas wat God se eer na die plaaslike gemeente kommunikeer (Gittins, 1995: 415). Musiek is 'n spieël wat die lewe van die gemeenskap weerkaats en is daarom 'n voertuig vir transformasie van doodsheid en formalisme. In Etiopië het die beryming van die “Ons Vader” nuwe betekenis in die inhoud van hierdie gebed en in die aanbidding van God gebring, omdat die woorde voorheen klakkeloos deur mense geprewel is (Balisky, 1997: 455).

Kulturele elemente, soos musiek, sang, danse en ander vorme van kuns in enige land, reflekteer die heerlikheid van God se skepping (Leaver, 1988: 329) wanneer dit hervorm word deur die proses om dit onder die beoordeling van God in sy Woord te bring (Fenwick & Spinks, 1995: 159). In die debat oor die invloed van kultuur op die liturgie en die invloed van liturgie op die kultuur

en die kruis-kulturele verryking van liturgieë, moet die maatstaf wees: Hoe word die raaksien van God se teenwoordigheid gedien? 'n Voorbeeld hiervan is dat in die kultuur van die mense van Suid-Indië blomme en kokosneute na die Hindoetempel as geskenke vir die afgode gebring, is. Die Christene het aan hierdie gebruike 'n Christelike inhoud gegee: blomme is vir hulle die simbool van God se lewende teenwoordigheid en hulle breek kokosneute om te illustreer hoe Christus met sy opstandingskrag die mag van die sonde gebreek het (Wilson, 1990: 59). Aan die ander kant mag heidense praktyke sinkretisties inwerk op die liturgie van Christene. Die liturgie van die African Independent Churches (AIC), byvoorbeeld, word in die opelug en onder bome gehou, soos in die nie-Christelike tradisie, waar die verering van voorvadergeeste ook in die opelug en onder bome gehou word. Die dienste van die AIC laat mense meer tuis voel in die opelug en onder bome en die nabyheid van God beter beleef as in 'n Westerse-styl kerkgebou (Zvanaka, 1997:72).

Obaye (1991: 45) toon aan dat daar in die Afrika-godsdienste, sowel as in die Christelike godsdienste, sterk klem is op die alomteenwoordigheid van God. En die viering van sy teenwoordigheid kan godsdienste of eredienste (worship) genoem word. Die wyse waarop God verheerlik moet word, moet getrou aan die Bybel wees, en waar nie in botsing daarmee nie, moet dit eerder Afrika-eie as Asiatiese of Euro-Amerikaans wees. Tradisionele Afrikagodsverering is meer jubeling en verheerliking van die teenwoordigheid van geeste, en die Christelike geloof moet hierdie aspek van die eredienste nie verwaarloos nie (Obaye, 1991:47). Ook in die Afro-Amerikaanse kerke is hierdie fisieke uiting van jubeling meer reël as uitsondering. Dit gebeur in die prediking en word beskryf as die "shout" in hierdie samekomste (Noel, 1994:72).

Wie hierdie noue verband tussen kultuur en godsdienste erken, kom tot die konklusie dat God se verheerliking nie net oor kulturele grense gaan nie, maar dat die verering van God deur een kulturele groep verdiep word

wanneer daar begrip is vir die uniekheid van die verheerliking van dieselfde God deur ander volke.

4.2 Simbole en rituele

'n Ander aktuele hedendaagse vraagstuk in die liturgie, waaraan die gereformeerde liturg nie sal kan wegstroom nie, is die gebruik van simbole en rituele in die samekoms van die gemeente, asook in die liturgie van die huisgesin en die liturgie van die werkplek. Op die terrein van die wetenskap van die liturgie het daar die afgelope twintig jaar dramatiese ontwikkelinge op hierdie gebied in Frankryk, Kanada, Nederland en veral Duitsland plaasgevind (Kunzler, 1995: 170). Simbole spreek die regterhemisfeer van die brein aan, wat meer beeldend en kreatief funksioneer. Dalk is die gawe van die regterbrein nog onontgin in die ken van God as die meer logiese en analitiese kant van ons brein (Burger, 1995: 90). Babin (1991: 30) toon aan dat almal wat vandag effektief met die hedendaagse Westerse (en miskien veral Afrika-) mens wil kommunikeer, simbole sal moet insluit. Vandag is daar 'n klemverskuiwing van die oor na die oog: kommunikasiekundiges stel dit dat 75% van alle inligting mense deur hulle oë bereik.

In Suid-Afrika het die Afrikaanssprekende kerklidmaat talle van sy simbole in 'n kort tyd verloor: 'n republiekvlag, sekere volksfeeste, liedere, name van lughawens, ens. (Vos & Pieterse, 1997: 108). Hierdie en ander faktore het 'n litteken op die gees gelaat en het meegebring dat Afrikaanse kerke die neiging toon om in hulle terug te trek. Hierdie ervaring van pyn en verlies moet ook in die liturgie opgevang word. En die mens lewe in en uit die verwysingskrag van simbole, omdat simbole identiteit en geborgenheid verskaf. Omdat die simbool (soos die Bybel op die preekstoel, die brood en wyn by die Nagmaal) die hele persoon betrek, omdat dit 'n skakel, 'n verbond simboliseer tussen God en mens in die liturgie, daarom is die simbool 'n ervaring van nuwe verhoudinge (Laubscher, 1996:67). "Die kommunikasiekrag van simbole lê daarin opgesluit dat dit na wêreldse verwys

wat buite ons sigbare werklikheid bestaan. Simbole funksioneer as vensters wat ons 'n uitsig gee op die onuitspreeklike, die oneindige, die transendente" (Pieterse, 1998: 346).

Water is 'n bekende simbool, wat onder andere lewe versimboliseer. Die simbool het meer betekenis, byvoorbeeld reiniging, soos deur die doop gesimboliseer. In Kanada is water in 'n soort ekumeniese liturgie met sout gemeng en rondgestuur sodat elkeen daaraan kan proe. Die simboliek was die trane van die verloregeande wêreld en die trane van berou oor sonde. Deelnemers het na hierdie eenmalige simboliese handeling verklaar dat hulle hulle gebrek aan trane herontdek het en dat daar meermale letterlik trane van skaamte, berou en medelye in hulle lewe moet wees (Harling, 1995:23).

In die beoordeling van hierdie gebeure en die aanwending van simbole moet die volgende in ag geneem word: Hier moet eenvoud en matigheid wees; simbole moenie die mens oorweldig nie, maar dit moet jou help om bewus te raak van die eenvoud en wonder van God se teenwoordigheid by sy kinders (Burger, 1995:90). Simbole mag nooit 'n doel op sigself word nie, en dit moet verwys na die heilsdade in en deur Jesus Christus. Simboolkommunikasie moet ons in aanraking bring met die lewende Woord, Jesus Christus (Vos & Pieterse, 1997: 126). Dit moet ongekunsteld, wel kunstig, maar verstaanbaar en aanvaarbaar vir die smaak en gemoedslewe van die gemeente wees. Dit moet getrou wees aan die kultuur, tradisie en beleweniswêreld van die gemeente. Die mens moet in sy diepste wese ontroer word deur simbole, en daarom is dit ook 'n estetiese ervaring. Pieterse beklemtoon die diepste waarde van simbole: "Die groot waarde van simbole is dat dit die kognitiewe verstaan van die evangelie, wat broodnodig is in ons reformatoriese tradisie, aanvul met 'n emosionele, estetiese en gemoedservaring en verstaan. Dit betrek die hele mens: die kognitiewe, die affektiewe en die konatiewe sye en spreek jou in jou diepste wese aan" (Vos & Pieterse, 1997: 126). In die totale liggaamlike ervaring in die gereformeerde erediens deur die liturgiese

handelinge en simboliek heen, word die geestelike ontmoeting met God gesmaak deur Woord en Gees (Pieterse, 1998:348).

Sodanige en ander aktuele hedendaagse vrae sal versigtig, met 'n benadering van wat dien om God se teenwoordigheid sterker raak te sien, maar vreesloos hanteer moet word. Hierdie vrae kan nie geïgnoreer word nie, omdat ons ons nie mag indroom in 'n isolasieparadys waar geen invloede van buite kan kom nie.

5. VERDIEPING TEN OPSIGTE VAN DIE LITURGIE VAN DIE LEWE

Die verdieping in die liturgie van die samekoms vloei oor na die gewone lewe (Bridges, 1998: 240). Dit gebeur in die Wegstuurseën in die samekoms waardeur die volk van God onder sy seënende hand 'n nuwe tydperk van genade binnegaan. Deur hierdie seën (sommige noem dit verkeerdelik die "slotseën") eindig die verering van God nie, maar word die gemeente weggestuur om die verering in hulle huise en werkplek voort te sit (Handelinge Sinode, 1997: 766). Die gemeente moet die wegstuur beaam en die seën aktief neem, wat kan gebeur deur die "amen" uit te spreek of te sing (Vos & Pieterse, 1997:256). Die seën versterk nie net die erediensdeelnemer nie maar stel hom verder in staat om die seën met ander te deel. Die wêreld het 'n seënende kerk nodig, want God se kinders moet sy teenwoordigheid in die wêreld vier, sodat die wêreld kan sien dat God in ons leef (Vos & Pieterse, 1997:257).

Van die wisselwerking tussen die liturgie van die samekoms en die liturgie van die lewe is gepraat in terme van saamkom en uitgaan, ontvang en gee, hoor en verkondig, bid en werk, inasem en uitasem, die sistoliese en diastoliese werking van die pompende hart in die liturgie (Barnard, 1997: 292). Die erediens wil juis toerus vir die lewe, vir die daaglikse diens aan God en sy koninkryk, vir lewensheiliging en getuienis aan die wêreld. Die erediens mag nooit 'n ontvlugting uit die wêreld wees nie, mag nie eensydig

vergeestelik word nie, maar moet uitstuur in die hier en nou om God te vereer (Strydom, 1994a:205). Dit gaan om God se eer, en sy eer moet gesoek word binne die milieu en kragveld van die mens se daaglikse lewe (Vorster, 1996: 204).

Calvyn sien die liturgie nie as 'n geïsoleerde gebied nie, maar as oop na die totale lewe van God se kinders in die wêreld. In die gelowige se lewe van elke dag kom veral vier liturgiese momente na vore, wat Calvyn noem: selfverloëning, gehoorsaamheid aan God se wil, naastediens en vervulling van ons beroep (Brienen, 1987:175). So hoort, volgens Calvyn se visie, liturgiek en etiek bymekaar, asook die dien van die Here op Sondag in die samekoms en die diens in die week in die huise en by die werk. Vanuit ons daaglikse struikeling en tekorte soek ons die vergewing en vertroosting in die erediens, en die erediens dryf ons tot heiliging van ons lewe en ons werk. Liturgie moet daartoe dien dat die gelowiges (ook in hulle gesinne en as enkelinge) God en medegelowiges in sy teenwoordigheid ontmoet (De Klerk, 1987: 79-95). Die doel van die liturgie is verering van God, ook deur ons beoefening van daaglikse liturgie in die wêreld (Fenwick & Spings, 1995: 11).

Weens die wisselwerking tussen die liturgie van die samekoms en die liturgie van die huisgesin sal opnuut aan verdieping van die spiritualiteit van die huisgodsdien en lewe in die huisgesin aandag gegee moet word. Watter eenvoudige en effektiewe simbole kan die gesin aanwend om mekaar van God se teenwoordigheid en regeermag te herinner? Die Statebybel en ander groter Bybels op prominente plekke is in baie huise 'n kragtige simbool van die gesin se nederige gehoorsaamheid aan God se Woord. Verder kan die skoonheid van die natuur, verbeeld deur vars blomme in die somer, of iets eie aan die ander seisoene, simbole van God se genade wees. Maar ook rituele om saam om die tafel te sit, om hande te neem by die gebed, om dalk huisgodsdien vroegoggend op die ouers se bed te hou, het 'n sterk simboliese betekenis en 'n kragtige uitwerking op die gesinslewe. Die gesin kan sy liturgie verryk deur saam in die natuur Bybel te lees en stil voor God te

word. Dikwels kry gaste nie blootstelling aan die liturgie van die gesin nie, omdat die gesin sy liturgie opskort as daar gaste is. In Nederland is in 1995 indringende werksinkels gehou oor die liturgie van die huisgesin, waar veral op die gebed van die gesin gekonsentreer is, en besinning in ons eie nuwe omstandighede is hieroor noodsaaklik (De Oude, 1995: 29-41).

In die werkplek vind talle liturgiese handeling plaas. Baie gelowiges begin die dag met luister na God in sy Woord in die kantoor of fabriek of met stilgebed. Soms is dit kultuur van die maatskappy of inrigting om saam 'n werkliturgie te beoefen. Maar die liturgie spreek ook uit die oë, positiewe gesindheid, nederigheid, gehoorsaamheid, eerlikheid, naastediens, ens. van gelowiges wat betrokke is. Hierdie veld is nog nie deur wetenskaplikes behoorlik ontgin nie. Wat in die werkplek en in die samelewing gebeur, is dat die gelowige wat God se teenwoordigheid al sterker besef en dieper beleef, die wêreld, onder andere deur sy gebede, voor God bring, en die Here se genade na die wêreld bring. Leithart (1997: 34) stel dit so: "We become like what we worship and we are shaped by how we worship". Liturgie is dus nooit ontvlugting uit die wêreld nie, soos baie selkerke dit laat gebeur nie (vgl. byvoorbeeld Neighbour, 1990: 197-199). Want as liturje bring die gelowiges die wêreld voor die aangesig van God. Ook die invloed van 'n kragtige lewensliturgie op die ekologie kom hiermee in die gesigsveld, nog 'n braakveld wat nagevors behoort te word.

6. ROEPING TOT VERDIEPING IN ONDERRIGLEER EN NAVORSING IN DIE LITURGIE

Hoe beoog ek om hierdie opwindende wetenskap, saam met ander kollegas, aan die Universiteit en in die Fakulteit as my roeping uit te voer? Die noodsaaklikheid dat onderrigleer en navorsing saam op Universiteit gedoen word, is daarin geleë dat wetenskap nie maar die versameling van die som van kennis is nie maar dat dit 'n werkswyse is; dit moet bedink en geskep word (Du Plessis, 1993:2).

6.1 Onderrigleer

Die Fakulteit Teologie formuleer een van sy uitgangspunte in die Onderrigleerbeleid so:

“Om alle onderrigleer en selfstudie so te laat geskied dat, afgesien van die bereiking van akademiese doelstellings, daar ook geloofsverryking en groei in roepingsbesef plaasvind. Dit beteken dat die kandidaat voortdurend in sy akademiese arbeid en praktiese toepassing gelei moet word om die relevansie van sy werk vir die alledaagse lewe asook vir sy beroep te besef en te beleef”.

In die uitvoering van hierdie beleid op die vakgebied van die Liturgie sal hieraan besondere aandag gegee word, deur die volgende:

- die aankweek van die vermoë by die student om nuwe kennis oor die liturgie te ontsluit,
- die logiese analise van nuwe verskynsels op die vakgebied en in die praktiese kerklike lewe,
- 'n kritiese ingesteldheid, maar ook waardering ten opsigte van verskillende denkskole,
- die vermoë om mondeling en op skrif t.o.v. die vakgebied se resultate te kan kommunikeer,
- en veral die vermoë tot praktiese toepassing van die kennis wat ontsluit is tot opbou van die kerke en tot uitbou van die liturgie van die gelowige se daaglikse lewe.

In die leer-metodiek word die persoon aktief, konstruktief, kumulatief en doelgeoriënteerd betrek. Die mikpunte van die metode is om onafhanklike denke by studente te bevorder en hulle te help om gedissiplineerd en selfstandig te werk, iets wat vir die opgeleide liturg in die besonder en elke predikant in die algemeen noodsaaklik is. Die Universiteit formuleer dit so:

“Die Universiteit wil mense die lewe instuur wat selfstandig kan dink, redeneer, evalueer, besluite neem, en wat sonder direkte of indirekte leiding van iemand kan werk, studeer en navorsing doen.”

6.2 Navorsing

Navorsing op die gebied van die Liturgie sal gedoen word in ooreenstemming met die navorsingsdoelstellings wat die Fakulteit vir homself stel, nl.

“Teologiese navorsing word beoefen en gestimuleer sodat God se openbaringswaarheid wat sy menigvuldige wysheid (Efes. 3:10) omvat, ontgin, geformuleer en op hoë wetenskaplike vlak gestel en in die teologiese deelwetenskappe beskrywe kan word. Die teologiese navorsing word gelowig en in wisselwerking met geesgenootlike inrigtings in nasionale en internasionale verband beoefen om die kennis, insigte en beginsels na die eise van die tyd te formuleer en van toepassing te maak”.

Gesien in die lig van die vaartversnelling op die gebied van die liturgie moet hierdie aspek van die werk hoë prioriteit geniet en moet die klem in navorsing veral val op die verdieping van die liturgie. Hierdie werk, in die bepaalde fokusarea van kerk en samelewing, hopelik deur 'n span nagraadse studente en ander medewerkers, sal nie bloot teoretiese kennis insamel nie, maar sal in dienslewering aan kerke oor kerkgemeenskappe se grense heen gestalte moet kry. Immers, in die liturgie trek die lyne van die teologie saam en in die liturgie van die gemeente word die lewe van die gemeente weerspieël. In hierdie proses sal ek my voortdurend aan evaluering deur kollegas en studente moet en graag wil blootstel.

Ten slotte:

Al verlang ek soms met heimwee na my werk as predikant, dank ek die Here dat ek, juis in hierdie tyd, hierdie roeping ontvang het. Onder die besef van my beperkinge stel ek my graag diensbaar aan die Fakulteit Teologie en ons

geliefde Universiteit, asook aan die Teologiese Skool en ons kerke. Baie dankie dat u, beide Rektore van die PU vir CHO en die Teologiese Skool, my raadgewers was in die besluit wat ek moes neem om die beroep te aanvaar. Die wyse waarop u my tuis laat voel het en die aangename werksatmosfeer wat u skep, is inspirerend vir 'n nuweling. Op so 'n dag is dit baie spesiaal om die Here te dank vir almal wat aan my akademiese vorming meegewerk het, veral hulle wat my in die nagraadse studie begelei het. Dankie aan al die kollegas vir gasvryheid en raad, want ek is nie skaam om u advies te vra nie. Dankie aan die kollegas predikante met wie ek aangenaam kon saamwerk. Die werk saam met ons studente is opwindend, veral omdat daar so 'n groot verskeidenheid onder hulle bestaan.

Vir ons goeie vriende, wat ons lief en leed deel, kan ek net goeie getuigskrifte uitdeel. My familie offer baie op om te deel in my belewenisse. In die besonder my ma en broers en susters, wat dalk op 29 November 1952 ook na so 'n intreerede van 'n BJ de Klerk geluister het. Dankie vir jarelange gebede en bemoediging. Marie en my kinders dra nog steeds hulle deel by om vir my ruimte te skep om my werk te doen en om 'n gelukkige mens te wees. Hulle deel veral in die liturgie van die huisgesin, wat ons uiteraard baie naby aan mekaar bring.

Ek sluit af met iets van 'n eie belydenis. Martin (1989: 83) haal Karl Barth aan: "Christian worship is the most momentous, the most urgent, the most glorious action that can take place in human life". Want, sê hy: "The heart of the Christian life is to be found in the act of public worship." (Martin, 1989: 85). Die Here het die hart van my geloofslawe en my studieveld een gemaak. Wie kan in hierdie lewe meer vra?

BIBLIOGRAFIE

- BABIN, P. 1991. *The new era in religious communication*. Minneapolis: Fortress Press.
- BALISKY, L.W. 1997. *Theology in Song: Ethiopia's Tesfaye Galliso*. *Missiology. An International Review*. 24(4): 447-456.
- BARNARD, A.C. 1997. *Sondag en Sondagviering. Deel II. Voortrekkerhoogte: Makro Boeke*.
- BARNARD, A.C. 1988. *Vernuwing van die erediens. Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. 6:29-62.
- BLANCY, A. 1986. *The Bible and the Church Service*. *Reformed World*. 39(2): 566-581.
- BRADSHAW, P.F. & SPINKS, B.D. (eds.) 1994. *Liturgy in Dialogue*. London: SPCK.
- BRIDGES, J. 1998. *The joy of fearing God*. Colorado Springs: Waterbrook Press.
- BRIENEN, T. 1987. *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publikaties en zijn visies*. Kampen: De Groot Goudriaan.
- BURGER, C. 1995. *Gemeentes in Transitio. Vernuwingsgeleentheid in 'n oorgangstyd*. Kaapstad: Lux Verbi.
- DAVIES, J.G. 1986. *A new dictionary of Liturgy and Worship*. London: SCM Press.
- DEDDENS, K. 1995. *Rond de schuldbelijdenis in de liturgie*. *In die Skriflig*. 29(3): 491-529.
- DE KLERK, B.J. 1987. *Die Heilige Gees en die verhouding Skriflesing, prediking en gebed in die erediens*. Th.D.-proefskrif. Potchefstroom: PU vir CHO.
- DE KLERK, W.J. 1998. *Die vreemde God en sy mense*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- DE OUDE, L. 1995. *Bidden in het gezin in de Reformatie*. *Tijdschrift voor Liturgie*. 79(1/2): 29-41.

- DRESSEL, L.C. 1988. Wat is die erediens wat vernuwe moet word? *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. 6:1-14.
- DU PLESSIS, S.J.P. 1994. Handboek vir dosente. Potchefstroom: Sentrale Publikasies.
- DU TOIT, A.B (ed.). 1993. Guide to the New Testament VI. The Gospel of John. Halfway House: N.G. Kerkboekhandel.
- FENWICK, J. & SPINKS, B. 1995. Worship in Transition. The liturgical movement in the Twentieth Century. New York: Continuum.
- FLOOR, L. 1982. De doop met de Heilige Geest. Kampen: Kok..
- FOURIE, W.A. & MÜLLER, B.A. 1996. Liturgies-homiletiese beplanning: die erediens as konteks vir preekbeplanning in die gemeentebouproses. *Ned Geref Teologiese Tydskrif*. 37(3): 375-385.
- GITTINS, A.J. 1995. Music and Gift-Exchange: Steps to the Inculturation of the Gospel. *Missiology. An International Review*. 23(4): 410-425.
- HAN, C.K. 1993. The pastor and spirituality. *Theological Compass*. 235:148-164.
- HANDELINGE van die Ses-en-veertigste Nasionale Sinode van die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika. 1997. Potchefstroom.
- HARLING, P. (ED.). 1995: Worshipping Ecumenically. Orders of service from global meetings with suggestions for Local use. Geneva: WCC Publications.
- HATTINGH, C. 1988. Persoonlike gemeenskap met God as korrekatief op formalisme in die godsdiens - 'n pastorale studie. Th.M-verhandeling. Potchefstroom: PU vir CHO.
- KIM, H.K. 1997. Preacher and Spirituality. A diaconological study in the light of the Pastoral epistles. Th.M-verhandeling. Potchefstroom: PU vir CHO.
- KLOPPERS, E. 1997. Liturgical music: Worship or war? *Hervormde Teologiese Studies*. 53(1): 172-184.
- KOENKER, E.B. 1954. The Liturgical Renaissance in the Roman Catholic Church. Chicago: University of Chicago Press.
- KÖNIG, A. 1998. Vernuwe of verdwyn. Hoe oop is die NG Kerk vir verskillende vorme van aanbidding? Kaapstad: Lux Verbi.

- KUNZLER, M. 1995. Die Liturgie der Kirche (AMATECA. Lehrbücher zur katholischen Theologie, Band X). Paderborn: Bonifatius Verlag.
- LAMBERTS, J. 1997. Twee belangrike Duitse handboeke in de liturgiewetenskap. *Tijdschrift voor Liturgie*. 81(6): 442-448.
- LAUBSCHER, J. 1996. Die Huweliksliturgie. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. 11(2): 57-68.
- LAUBSCHER, J.A. 1988. Wie vernuwe die erediens? *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. 6:15-28.
- LEAVER, R.A. 1988. Theological dimensions of mission hymnody: the counterpoint of cult and culture. *Worship*. 62(4):316-331.
- MARTIN, R.P. 1989. Patterns of Worship in New Testament Churches. *Journal for the study of the New Testament*. 37: 59-85.
- NOEL, J.A. 1994. Call and response: The meaning of the moan and significance of the shout in Black Worship. *Reformed Liturgy and Music*. 28(2): 72-76.
- OBAYE, Y.A.. 1991. The theology of worship from an African Christian perspective. *Ogbomoso journal of theology*. 6: 40-47.
- PASZTOR, J. 1988. Calvin and the renewal of the Worship of the Church. *Reformed World*. 40(2): 910-917.
- PIETERSE, H.J.C. 1998. Die rol van rituele en simbole in die identiteitsvorming van 'n geloofsgemeenskap - 'n Gereformeerde perspektief. *Skrif en Kerk*. 19(2): 342-348.
- SCMIDT-LAUBER, H-C. & BIERITZ, K-H. (Red). 1995. Handbuch der Liturgie. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- SCHWANDA, T. 1996. Closing the gap: Recovering the experimental nature of Reformed spirituality. *Reformed Review*. 49(2): 109-125.
- SHEPHERD, M.H. 1960. The liturgical renewal of the Church. New York: OUP.
- SPOELSTRA, B. 1994a. Liturgie plotseling in die brandpunt. *Praktiese Teologie in Suid-Afrika*. 9(2):113-126.

- SPOELSTRA, B. 1994b. Liturgiese handelingte stel nie vanself 'n erediens as ontmoeting met God daar nie. *In die Skriflig*. 28(1): 37-56.
- SPOELSTRA, B. 1994c. Liturgie soos in die GKSA beoefen krities bekyk. *In die Skriflig*. 28(4): 557-580.
- STRYDOM, W.M.L. 1992. Die funksie van liturgiese sang in gereformeerde erediensvernuwing. *Ned Geref Teologiese Tydskrif*. 33(2): 204-215.
- STRYDOM, W.M.L. 1994. 'n Katoliek-Gereformeerde (eucharistiese) diensorde vir die Ned Geref Kerk? *Ned Geref Teologiese Tydskrif*. 35(2): 256-268.
- STRYDOM, W.M.L. 1994a. Sing nuwe sange nuutgebore. Liturgie en Lied. Bloemfontein: UOVS.
- STUART, S.S. 1996. A New Testament perspective on Worship. *The Evangelical Quarterly*. 68(3): 209-221.
- VAN DER VEN, J.A. 1996. Morele konflikte in liturgie en prediking, in: Nel, M. (red.) *Prediking, Kommunikasie in konteks*. Voortrekkerhoogte: Makro Boeke.
- VAN TONGEREN, L. 1997. Liturgie in konteks. De vernieuwing van de Liturgie en de voortgang ervan als een kontinu proses. *Tijdschrift voor Liturgie*. 81(3): 178-198.
- VIAL, T. 1998. Friedrich Schleiermacher on the central place of Worship in Theology. *Harvard Theological Review*. 91(1): 59-73.
- VON WONTERGHEM, K. 1998. De Geest die levend maakt. De Heilige Geest en Spiritualiteit. *Tijdschrift voor Liturgie*. 82(1/2): 91-102.
- VORSTER, J.M. 1996. Vernieuwing in die Gereformeerde erediens. *In die Skriflig*. 30(2): 203-221.
- VOS, C.J.A. 1998. Teologiesekroniek. *Kerk en Skrif*. 19(1); 160-168.
- VOS, C.J.A. & PIETERSE, H.J.C. 1997. Hoe lieflik is u woning. Studies in Praktiese Teologie. Pretoria: RGN-Uitgewery.
- WESTERMEYER, P. 1992. Beyond 'Alternative' and 'Traditional' Worship. *Christian Century*. 109(10): 300-302.
- WHITE, H.F. 1977. Our apostasy in Worship. *Christian Century*. 94:842-845.
- WILSON, H.S. 1990. Worship and culture. *Reformed World*. 41(1): 57-62.

ZVANAKA, S. 1997. African Independent Churches in Context. *Missiology. An International Review*. 24(1): 69-75.